

Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів)

Сьогодні нагальною потребою є глибоке вивчення історії музичного інструментарію як важливої складової матеріальної і духовної культури українського народу. Музичні інструменти, як відомо, несуть в собі величезну духовну силу, вони, як і люди, які їх створили, мають у своїй біографії радісні та драматичні сторінки, у кожного з них своя доля. Про долю цілої колекції музичних інструментів одного з провідних в Україні підприємств музичної промисловості піде далі мова.

Та спочатку декілька слів про підприємство, його історію.

1 травня 1933 р. за південно-західною околицею Чернігова, на голому пустирі на відведеній для будівництва фабрики музичних інструментів ділянці, був закладений її фундамент. Фактично будівництво розпочалося в липні 1933 р. До кінця року вирости стіни основної частини головного виробничого корпусу. В той же час був організований навчальний цех, де під керівництвом запрошених з усіх куточків країни майстрів молодь вчилась копіткій справі виготовлення інструментів.¹ До 1 Травня 1934 р. було підготовлено 19 робітників середньої кваліфікації. В кінці літа 1934 р. у вітрині центрального магазину Чернігова (зруйнований в роки війни, знаходився на Красній площі, там, де тепер Алея Героїв) з'явилися перші мандоліни і балалайки з маркою Чернігівської музфабрики.²

Після напруженої 15-місячної праці будівельні й монтажні роботи по зведенню головного виробничого корпусу в основному були закінчені. Тридцять п'ять кращих ударників отримали премії: гармонії, патефони, шовкові костюми, годинники, костюми чорнороба, місячну зарплату.

8 листопада 1934 р. на території фабрики відбувся урочистий мітинг. Партійний керівник підприємства т. Новик зачитав наказ народного комісара місцевої промисловості УСРР К.В. Сухомлина: "На підставі акта приймальної комісії від 1.11.1934 р. наказую: будівництво Чернігівської фабрики музичних інструментів вважати в основному закінченим, а Чернігівську фабрику музичних інструментів зарахувати до числа діючих підприємств музичної промисловості з 1.11.1934 р. Начальника будівництва Чернігівської музичної фабрики т. Сквирського призначаю директором фабрики".³ Сквирський М.Й. зачитав рапорт про готовність фабрики до пуску. Об 11 год. 15 хв. ранку пролунав перший фабричний гудок.

Після досягнення проектної потужності на фабриці планувалось мати 1085 робітників і службовців. А у березні 1935 р. колектив з 437 чоловік виготовив 11143 музичних інструменти. Технічне оснащення підприємства складалось із 44 дерево-, 19 металообробних та одного американського трибарабанного вальцювально-шліфувального верстатів. Фабрика використовувала місцеву сировину – березу, вільху, клен. Резонансова ялина надходила з півночі, а кольорова деревина – з Кавказу.

Собівартість першої продукції через великі витрати, пов'язані з будівництвом підприємства і підготовкою кадрів, була дуже високою: балалайка коштувала 48 руб.90 коп., мандоліна – 88 руб. 80 коп., гітара 81 руб. 80 коп. Та вже у 1935 р. вона знизилася удвічі.⁴

В 1937 р. фабрика досягла проектної потужності – 300000 щипкових інструментів на рік і окупила себе. В 1940 р. вона давала понад 2 млн. рублів прибутку. Був освоєний випуск струн і починалася підготовка до випуску власної кілкової механіки, яку спочатку отримували з Миколаївської та Ростовської промартілей.

Напередодні Великої Вітчизняної війни на підприємстві працювало 1040 працівників,

80 % яких становили жінки. Щодня створювалося 1500 музичних інструментів.⁵

Друге народження фабрики почалося після звільнення Чернігова від фашистів у 1943 р. Водночас потрібно було і відбудувати підприємство, від якого залишилися одні руїни, і налагоджувати виробництво. Необхідно було освоїти 1 мільйон рублів, виділених на відновлення фабрики на 1945 рік.⁶ Важкі то були часи. Люди недоїдали, недосипали, доводилось працювати по 15-18 годин, по 2-3 місяці без вихідних; гостро відчувалась нестача матеріалів, сировини, електроенергії, робітників; багато технологічних операцій виконувалися вручну. Та попри всі труднощі уже в 1944 р. була випущена перша мирна продукція – 550 іграшок з пап'є-маше, а 9 лютого 1945 р. у цеху зазвучала перша післявоєнна мандоліна, творцями якої були жінки. В лютому 1946 р. з'явилася перша післявоєнна гітара, яку виготовила бригада чоловіків, наступного року відновився випуск балалайок.⁷

Повоєнні музичні інструменти виготовлялись уже з більш якісної сировини, були зручнішими, мали значно кращий естетичний вигляд. Це не раз відмічали музиканти-професіонали та аматори. Ось витяг з рецензії лауреата Всесоюзного огляду виконавців на народних інструментах викладача Київської вечірньої музичної школи К.Смаги: "... Оркестр неаполитанського состава. Очень удобен для игры на всех инструментах оркестра, что зависит от отлично выполненной конструкции инструментов. Как звуковые качества, так и внешний вид не заставляют желать ничего лучшего. Считаю, что подготовленные инструменты являются гордостью фабрики".⁸

Чернігівська фабрика музичних інструментів завжди мала свій павільйон на обласних сільськогосподарських і промислових виставках. У "Книзі відгуків і пропозицій" після виставки 22-30 жовтня 1949 р. читаємо: "Я даю жалобу, что в нашем селе Мохнатин нет никаких струнных инструментов. Я прошу дать для молодежи в село Мохнатин продавать струнный инструмент в магазинах. То я прошу Вас, чтобы мои слова были исполнены. Мохнатин, 25 октября № 28 гр. Прядко Коля Митрофанович"⁹ або "Прочитаешь отзывы сердце радуется. В них любовь к нашей фабрике музыкальных инструментов, к её стахановцам. А ведь в 1933 г. фабрики этой в Чернигове не было. Её построили черниговцы в 1934 г. Они за своё детище и горды. В 1934 г. фабрика (наша) уже стояла на втором месте в мире, перегнали наши черниговцы кичливого американского Гипсона. Честь коллектива фабрики видна по количеству наших отечественных инструментов. Будете праздновать, товарищи, 15-летие своей фабрики в этом году 8/XI-49 г., еще лучших показателей добейтесь. История не забудет Ваших подвигов. Сотрудник Черниговского Исторического музея Шевченко. 26/X-49 г."¹⁰

В 1950 р. почалося виробництво більш складного струнно-клавішного музичного інструмента – піаніно. Піаніно має майже 10 тис. окремих деталей, а точність обробки їх вимірюється десятими і навіть сотими частинами міліметра. У співпраці з Ленінградською фабрикою "Красный Октябрь", Одеською музфабрикою та Київським музкомбінатом у серпні 1950 р. було виготовлено 8 перших піаніно, чорно-полірованих з різьбленим орнаментом, марки "Радянська Україна". До кінця року таких інструментів було виготовлено 175.¹¹

Перші моделі піаніно Чернігівської фабрики повторювали київські, мали ряд недоліків: високо розміщені клавіші, низька звучність басового регістру, занадто важкі і т.ін. Спеціалісти фабрики вирішили розробити свою власну модель полегшеної конструкції, менших розмірів, кращої якості. Для цього в 1951 р. на підприємстві було налагоджено випуск власної клавіатури, а в 1953 р. – власної механіки. В 1952 р. організовано випуск кольорових піаніно, оздоблених шпоном цінних порід деревини (червоне дерево, горіх, палісандр). Піаніно стало основною продукцією фабрики.

З 6 червня 1955 р. Чернігівська фабрика вперше в історії фортепіанного виробництва в Європі перейшла на конвеєрний випуск інструментів. Довжина конвеєрної лінії становила 102 м, на ній розміщувались одразу 52 піаніно і виконувалось 36 технологічних операцій. Кожні 18,5 хвилин з конвеєра сходило одне піаніно, готове до настроювання, тобто 29 інструментів за день. Ритм конвеєра з роками збільшувався: в 1956 р. нове піаніно сходило кожні 17 хвилин, у 1957 р. – що тринадцять хвилин, у 1964 р. – 10,5, у 1972 – 9,5 хвилин, або

100 піаніно за день.¹²

В 1956 р. вперше у Радянському Союзі чернігівські майстри виготовили малогабаритне піаніно моделі “РУ-2МЧ” висотою 118 см.¹³

Щорічний випуск піаніно невпинно зростав і становив в 1980 р. 26000 штук. З 1950 по 1989 роки споживачам відправлено понад 750000 піаніно марки “Україна” різних моделей: концертні, малогабаритні, з підвищеною репетиційністю, клавесинним ефектом, обтяженою клавіатурою, модератором, аграфами тощо.

Хорошої якості та найдешевші, чернігівські інструменти швидко розкуповувалися. Постачались вони в усі куточки Радянського Союзу, а також у 20 країн світу: Голландію, Францію, Швецію, Югославію, Грецію, Болгарію, Данію, Австрію, Іспанію, Німеччину, Китай, Норвегію, інші.

Фабрика випускала не тільки піаніно, але й бандури, гітари, балалайки, домри, цимбали – загалом понад 111 тисяч щипкових інструментів щороку. Асортимент постійно розширювався, поліпшувалась якість. Питома вага виробів, відзначених знаком якості, становила в 1984 р. близько 68 %.

Самовіддана творча праця колективу фабрики була оцінена. В 1955 р. за розробку і випуск нових, удосконалених моделей піаніно, впровадження нової технології експертна рада Всесоюзної торговельної палати присудила фабриці Диплом II ступеня, а в 1959 р. – атестат I ступеня.

До Міністерства місцевої промисловості УРСР, якому підпорядковувалась фабрика, надходили листи-подяки, наприклад, музичний керівник школи № 7 м. Чебоксари Чуваської АРСР О. Стиков пише: “Мандолины очень мелодичны и нисколько не уступают инструментам Ленинградской фабрики им. Луначарского, ... гитара мелодичнее и гриф у неё несравненно лучше. 25 января 1952 г.”¹⁴ Торгові організації просили посприяти в укладанні договорів на постачання більшої кількості продукції фабрики: “С целью дальнейшего внедрения в г. Москве пианино вашего производства и популяризации Ваших изделий в специализированных магазинах “Музыка” Москультторг просит Вашего распоряжения Черниговской музыкальной фабрике о заключении договора хотя бы на 100 штук пианино в 1951 году. Одновременно мы можем периодически принимать и другие изделия Черниговской фабрики музыкальных инструментов. 13 января 1951 г.”¹⁵

З Дніпропетровська надійшов лист прямо на фабрику: “Продано універмагом 556 піаніно, записалось на чергу 3800 покупців. Запис припинили. Ми не можемо забезпечити всіх бажаючих протягом п’яти-шести років. Виготовляйте більше!”¹⁶

Тож, як писав чернігівський поет К. Журба:

Про хороші піаніно
Від села і до села
По Радянській Україні
Ходить слава немала.

(“Хороший інструмент”)

В 1957 р. фабрика випустила пробну партію салонних роялів – 10 штук.¹⁷ І хоча планувалося в 1960 р. довести їх випуск до 1000, через об’єктивні та суб’єктивні причини цей проект не був втілений у життя і виробництво роялів припинилося.

Чернігівська фабрика – єдине підприємство музичної промисловості України, яке займалось серійним виготовленням народних інструментів – бандур та цимбалів.

Є свідчення, що ще напередодні Великої Вітчизняної війни на фабриці виготовлялись бандури, небагато – 2-3 за зміну. Перші інструменти зробив М.Т.Єрченко, який приїхав з Києва. Він поклав початок першим промисловим бандурам.¹⁸

Для налагодження масового випуску бандур в 1952 р. на фабрику були запрошені відомі музиканти, спеціалісти: І. Гладилін, І. Скляр, В. Тузиченко, О. Незовибатько, які разом з чернігівськими майстрами О. Кілочичьким, М. Мартинчуком, Я. Сторчевим, О. Шуляковським розробили конструкцію бандури. Масовий випуск бандур київського та

харківського зразків почався з 1952 р. – без механізму переключення тональностей, з 1954 р. – з механізмом.

В кінці 1960-х років І. Скляру вдалося створити експериментальну бандуру об'єднаного київсько-харківського зразка, яка стала завершенням багаторічних пошуків багатьох талановитих майстрів. “І. Скляр створив досконалий концертний інструмент, на якому можна грати в усіх тональностях і виконувати твори з досить розгорнутим модуляційним планом. У цьому інструменті покращилось звучання, збільшилися діапазон і сила звуку, розширилися технічні можливості. Протягом другої половини ХХ ст. бандура І. Скляра є основним інструментом у виконавчій і педагогічній діяльності бандурного академічного мистецтва”, – зазначав музикознавець Л. Черкаський.¹⁹

І.М. Скляр демонструє нові бандури з механізмом переключення тональностей. 1967 р.

Нова бандура успішно пройшла випробування. В 1968 р. кафедр-а народних інструментів Київської державної консерваторії та Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР рекомендували новий зразок до серійного виробництва.

Грають на чернігівській бандурі не тільки в Україні. Фаб-рика виготовила 15 бандур на прохання Товариства об'єднаних українців Канади для хору ім. М. Шатульського, 24 інструменти – для українців у Чехословаччині.²⁰ Відправлялись бандури також в Болгарію, Югославію, Румунію, Францію, Швецію, Америку.

В 1969 р. фабрика випускала на замовлення удосконалені моделі сімейства ладкових кобз: велику, терцову і квартову, які розробив доцент Київської державної консерваторії М. Прокопенко у співпраці з чернігівськими майстрами М. Єщенком та Г. Любимовим.²¹ Корпус 7-ми струнної кобзи видовбаний із верби, резонансова дека з ялини, декорована кольоровим деревом в українському народному стилі, підструнник і голівка із завитком також прикрашені різьбленням.

Ідея відродження ладкової кобзи захопила і майстрів та інженерів Чернігівської фабрики: О. Шуляковський, О. Кілочницький, М. Єщенко за участю О. Незовибатька (Київ) створили нову модель кобзи-баса; О. Шльончик і С. Золотар (Київ) – кобзи-альта, що мала 12 ладів, 3 струни і 13 приструнків.

Справжньою подією на підприємстві було виготовлення перших цимбалів. Це сталося 12 лютого 1941 року. Та великі задуми здійснилися пізніше. В 1951 р. висококваліфікований столяр Микита Павлович Шльончик зробив на фабриці перші цимбали для Державної

української капели бандуристів. Зразок розроблявся під керівництвом київського музиканта, диригента капели О. Незовибатька. В 1957 р. налагоджено масовий випуск цимбалів. Вони звучали в багатьох концертних залах не тільки України; експонувалися у Марселі, Лейпцигу, Познані, Пхеньяні. В 1968 р. син М.П. Шльончика – Олександр Микитович створив нову модель інструмента – концертні цимбали-прима найвищої якості.

*Г.Г. Герасименко з гусями
для Марійської АРСР. 1957 р.*

В 1957 р. колектив фабрики виконував замовлення по виготовленню гусел. До Чернігова прибув народний артист Марійської АРСР П.Тойдемар. У співпраці з чернігівським майстром Г.Герасименком до 20 червня 1957 р. було виготовлено 20 гусел, а до кінця року – ще 180 штук.²²

В січні 1956 р. на засіданні партійного бюро фабрики було прийняте рішення про створення на підприємстві музею музичних інструментів. Відповідальність за його втілення покладалась на директора фабрики та головного інженера: "... т.т. Говзману Г.М.

и Шуляковскому А.В. в целях популяризации музыкальных инструментов различных зарубежных фирм и отечественных обеспечить окончание работ и открытие музея...".²³ Обласна газета "Деснянська правда" 25 березня 1956 р. повідомила: "На Чернігівській фабриці музичних інструментів організовується музей. В ньому будуть представлені численні зразки музичних інструментів, які випускаються на підприємствах країни, а також за кордоном.

У великому залі, що спеціально обладнаний, зібрано до 150 експонатів. Серед них багато народних інструментів. Тут є домровий оркестр, виготовлений на Одеській фабриці музичних інструментів, гітари, мандоліни Московської, Ростовської, Ленінградської та Львівської фабрик, баяни, зроблені в Житомирі і Полтаві. В шафах під склом акуратно розставлені радіоприймачі, патефони, гармонії.

Широко представлені піаніно і роялі. Серед них різні зразки піаніно, виготовлені на Чернігівській фабриці: біле піаніно, нові моделі інструментів, значно менші тих, що зараз випускаються... Тут є народні інструменти, зроблені кращими радянськими майстрами, мандоліни роботи італійських майстрів, електричні, гавайські гітари, піаніно і роялі, що їх виготовляють майстри Німецької Демократичної Республіки...

Музей буде відкритий до Першотравневого свята".

Першим завідувачем музею був Павло Васильович Висталін, а першим відвідувачем – керівник художньої самодіяльності Ріпкинського училища механізації. Як свідчить книга обліку, музей в основному відвідували учні, студенти навчальних закладів, а також музиканти-професіонали і аматори, відпочиваючі будинків відпочинку, робітники Чернігівщини.

Згодом, в 1969 р. була побудована також експозиція, яка розповідала про історію самої фабрики, кращих працівників підприємства. Оновленим музеєм опікувалася Олена Сергіївна Чарська, інженер відділу раціоналізації та технічної інформації. Про шляхи формування колекції музичних інструментів частково допомагають довідатися архівні матеріали фабрики та періодика тих часів.

Окремі інструменти потрапляли до музею як подарунки від гостей, що відвідували фабрику чи місто Чернігів. Це, зокрема, югославська бісерка, скрипка Тойдемара, та, ймовірно, деякі німецькі музичні інструменти. Колекція значною мірою поповнювалась за рахунок передачі фабричної продукції. Так, в одному з Актів інвентаризації від 8 серпня 1962 р. зазначалось: "... следует внести в инвентаризационную ведомость гитару-контрабас, работы музмастера Сниховского". За іншими розпорядженнями адміністрації до музею були

передані зі складу готової продукції піаніно різних моделей, балалайки та гітари, а також музичні інструменти з олімпійською символікою та інструменти, виготовлені до святкування 300-річчя “воз’єднання” України з Росією.

Поповнювалась колекція і шляхом передачі предметів з інших музеїв. У фабричній газеті “Тембр” від 20 листопада 1987 р. повідомлялось, що велика партія – більше двадцяти бандур – була відправлена з Музею народної архітектури і побуту УРСР до Чернігова “для поповнення експозиції, присвяченої музичній історії Поліського краю”.

Експонати для музею купувалися і за кордоном на різних міжнародних чи всесоюзних виставках. Зокрема німецькі гітари, мандоліни, цитри, арфа, балалайка, акордеон, кастаньети були придбані в Німеччині під час перебування там спеціалістів фабрики у службовому відрядженні, а болгарські брачі, тамбури та годулки – під час презентації продукції фабрики на Міжнародному ярмарку у Пловдиві в 1964 р.

Співпраця трудівників споріднених підприємств теж була корисною для фабричного музею – перші експериментальні зразки залишалися тут: марійські гусла, бандура І.Скляра тощо. Інколи працівники фабрики та й просто мешканці Чернігова передавали до музею сімейні реліквії. 5 жовтня 1984 р. “Тембр” інформував: “Нещодавно музей поповнився ще одним експонатом. Це піаніно фірми “Шрьодер”. Інструмент передав журналіст обласної газети “Деснянська правда” Назаренко В.П.”.

9 січня 1959 р. музей придбав бандуру корюківського майстра О. Корнієвського. Була пропозиція майстра Я. Сторчевого спеціально для музею виготовити рідкісний інструмент подібний до бандури – торбан. Та ця пропозиція, на жаль, не була втілена в життя.

Колекція не була сталою: вона не тільки постійно поповнювалась новими надходженнями, але й зазнавала постійних втрат, вилучень. В силу різних обставин – неякісна робота або матеріал, порушення умов зберігання тощо – окремі інструменти втрачали експозиційний вигляд, псувались. Документи фіксують: “1. Из наличных в музее фабрики инструментов оказались непригодными для экспонатуры 4 гитары производства Черниговской фабрики, которые подлежат передаче цеху щипковых инструментов для мелкого ремонта и реализации. 2. Мандолины массового выпуска 1948 г. Ростовской фабрики пришли в негодность, восстановлены быть не могут и подлежат списанию...” (08.08.1962), “На основании Акта фабрики от 29.12.76 г. “Об упорядочении фондов музея фабрики” комиссия произвела уничтожение путем сожжения экспонатов музея фабрики, пришедших в негодность:

1. Скрипка Московской фабрики, мандолина Ленинградской, ... гитара концертная, ... гитара с “двойным” дном...” (02.02.1977).

Інколи колекція значно “ріділа”, бо інструменти з неї передавались до інших музеїв, шкіл, училищ, дитсадків, гуртожитків. Чернігівський історичний музей з фабричного музею 23 березня 1977 р. отримав гітару музичного майстра М. Єщенка та марійські гусла. Музей народної архітектури і побуту УРСР – гітару О. Мочалова, гітару О. Карманова, гітари Ростовської, Московської фабрик, електрогітару, дві мандоліни, концертні цимбали, литовський канклес, латвійський кокле, концертину, марійські гусла, фортепіано ХІХ ст., скрипку Ляховченка, балалайку. В жовтні 1969 р. відбулася передача баянів та гармоней Державному музею театрального, музичного та кіномистецтва УРСР.

Щодо загальної кількості музичних інструментів маємо такі цифри: в березні 1959 р. – 150 од., 14 березня 1961 р. – 250, 20 квітня 1969 р. – 400,²⁴ липень 2004 р. – 182.

Частково збережена облікова документація, архівні документи фабрики та музею, преса, дозволяють відтворити майже повний перелік музичних інструментів фабричного музею.

Створення музею як для виробництва, так і для розвитку культури краю мало неоціненне значення. Один з перших відвідувачів музею, професор Московської консерваторії Г. Гінзбург висловився так: “Цей музей, безперечно, сприятиме зростанню музичної культури робітників, ознайомленню їх з цінним досвідом споріднених підприємств”.²⁵ Білоруська делегація, відвідавши музей, зауважила: “Роль музею в справі технічної пропаганди, вивчення і розповсюдження передового досвіду у виробництві високо досконалих музичних

інструментів справді необмежена”.²⁶

Книга відгуків за 1978-1986 роки зберігає чимало вражень колег по роботі, митців, музикантів, учнів, студентів, гостей міста. Географія відвідувачів величезна: Україна, Росія, Закавказзя, Середня Азія, Прибалтика, Молдавія, Монголія, Чехословаччина, Болгарія, Угорщина, Югославія, Німеччина, Японія, В'єтнам, Лаос, Конго, Куба. Викладач музичного училища ім. Глієра з Києва в 1985 р. залишив такі рядки: “З великим задоволенням оглянули музей історії музичних інструментів і колекції різних зразків щипкових та клавішних. Надзвичайна цінність музею: він розповідає про історію фабрики, її майстрів, винахідників, новаторів, він водночас повчає наших сучасників, прищеплює любов і повагу до нашої музичної культури, показує, що нам є чим гордитись і що народ, який створив такі інструменти, багатий і обдарований музично. Такий музей – “школу” для сучасного покоління, необхідно зберігати і дбати про його дальший ріст, розширення зразків”.

На жаль, у 2000 році фабрику оголосили банкрутом і вона припинила своє існування.

Чотири роки музичні інструменти терпляче чекали вирішення своєї долі у приміщенні без догляду, без опалення, припадаючи пилом, пліснявіючи, аж поки у червні 2004 р. не були передані на постійне зберігання до Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Щоправда, частину з них доведеться списати. Зі 158 інструментів ХІХ-ХХ ст. щипкові становлять 119 од., струнні смичкові – 7, духові – 13, ударні – 10, язичкові пневматичні – 2, клавішні – 6, смичково-щипкові – 1. За місцем виготовлення вони розподіляються наступним чином: Росія – 14 (Москва, Ростов, Ленінград, Марійська АРСР), Вірменія – 10, Казахстан – 2, Таджикистан – 10, Грузія – 8, Прибалтика – 6, Туркменістан – 1, Болгарія – 12, Чехословаччина – 1, Німеччина – 21, Югославія – 1, Італія – 2, Україна – 70; 65 одиниць – це продукція Чернігівської фабрики музичних інструментів. Для нас цей факт є дуже важливим, бо тепер маємо вагому колекцію музичних інструментів, які випускала фабрика за період свого існування (1934-2000 роки).

В колекції представлені роботи відомих майстрів – Г.Г. Герасименка, О.П. Карманова, О.С. Корнієвського, М.М. Мартинчука, О.М. Мочалова, І.М. Скляра, О.М. Шльончика.

Загалом, нові надходження значно поповнили невелику колекцію музичних інструментів історичного музею ім. В.В. Тарновського.²⁷ Тепер на черзі її всебічне ґрунтовне вивчення, опис та введення до наукового обігу.

¹ Тембр (Чернігів). - 1964. - 6 листопада.

² Там само.

³ Тембр. - 1989. - 3 листопада.

⁴ Архів музею історії Чернігівської фабрики музичних інструментів (далі АМФМІ): Матеріали к докладу 13 марта 1935 г. “О ходе освоения производства Черниговской музыкальной фабрики”. - Арк.2, 3.

⁵ Тембр. - 1989. - 3 листопада.

⁶ АМФМІ: Протокол № 3 партійних зборів від 5 листопада 1944 р. - Арк.10.

⁷ Тембр. - 1958. - 6 березня.

⁸ АМФМІ: Книга отзывов и предложений 1949 г. - Арк.52.

⁹ Там само. - Арк.14.

¹⁰ Там само. - Арк.9.

¹¹ Тембр. - 1984. - 16 листопада.

¹² АМФМІ: Из отчётного доклада партбюро, сентябрь 1957 г. - С.20; Тембр. -1972. - 8 вересня.

¹³ Тембр. -1972. - 8 вересня.

¹⁴ АМФМІ: Отзывы торгующих организаций, специалистов музыки и покупателей о качестве продукции Черниговской музфабрики. 1951 г. Копии. - Арк.10.

¹⁵ Там само. - Арк.1.

¹⁶ Тембр. - 1964. - 30 жовтня.

¹⁷ Деснянська правда (Чернігів). - 1956. - 6 травня.

¹⁸ Деко О. Майстри чарівних звуків. - К.: Музична Україна, 1984. - С.29.

¹⁹ Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. - К.: Техніка, 2003. - С.139.

²⁰ Тембр. - 1968. - 4 січня.

²¹ Тембр. - 1969. - 24 жовтня, 30 грудня.

²² Деснянська правда. – 1957. – 24 вересня.

²³ АМФМІ: Протокол засідання партбюро № 11 от 10.01.1956 г. – Арк.10.

²⁴ Лесная промышленность. – 1961. – 14 марта; Неделя. – 1969. – 20 марта.

²⁵ Деснянська правда. – 1956. – 4 липня.

²⁶ Деснянська правда. – 1956. – 18 вересня.

²⁷ Ларіонова Л.П. Колекція музичних інструментів у збірці Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Скарбниця української культури: Зб.наук.праць. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.68-71.